

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН

НАГОРОДНІ ШАБЛІ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Аналізується рання нагородна зброя донських козаків (др. пол. XVIII ст.). Розглядається чотири зразки шабел з колекції Національного музею історії України, періоду правління Єлизавети I, Катерини II та Павла I. Досліджено морфологічні типи, декор, клинкову епіграфіку зброї, встановлено її походження.

Ключові слова: донський, зброя, козак, шабля.

The early reward weapon of the Don Cossacks is analysed (second half of the XVIII century). Four examples of sabres period of rule of Yelyzaveta I, Kateryna II and Pavlo I from collection of the National museum of history of Ukraine are considered. Morphological types, decor, blade epigraphic of weapon are investigated and its origin is set.

Keywords: Don Cossacks, weapon, sabre.

Протягом XV–XVII ст. у Московській державі усталилася демократична нагородна традиція – масове відзначення учасників бойових дій (солдатів та офіцерів) особливими золотими і срібними монетами. Значні кошти виділялись і на масові нагородження козаків, що пов'язано з бажанням царського уряду залучити до служби незалежні й погано контрольовані козацькі військові общини.

Окрім узвичаєних золотих та срібних монет і медалей жалували також холодну зброю, хоча й у значно менших масштабах.

Відзначення воїнів зброєю здавна відоме на Русі. Перші ж дарчі написи, де розповідається хто й за що отримав нагороду, з'являються на окремих жалуваних предметах десь із 30-х рр. XVII ст.¹

У XVI–XVII ст. в українських і донських козаків не було власних нагородних знаків. Роль нагород виконували речі військового й побутового призначення – холодна та вогнепальна зброя, обладунки, одяг,

кінська упряж тощо. Московський уряд, підтримуючи цю традицію, для заохочення козаків жалував їм за вірну службу „лицарську” козацьку зброю, а саме шаблі. За часів Катерини II жалування шабел козакам перетворилося на усталену бюрократичну процедуру. Прибулі до Москви козацькі делегації отримували стандартні подарунки: отамани – срібну шаблю, ціною не вище 30 рублів, осавули – по шаблі ціною 15 рублів².

У 80-х рр. XVIII ст.³ з'явилася нагорода для армійських офіцерів, ознаменувавши остаточну демократизацію жалуваної зброї, започатковану саме серед козаків. Йдеться про так звану золоту зброю, а саме – шпаги, шаблі, палаші та шашки з написом „За хоробрість”, якою почали офіційно нагороджувати військовослужбовців з 1807 р.⁴

Павло I продовжив розвиток російської нагородної системи. Сам імператор був гросмейстером ордену Св. Анни, остаточно введеного ним у систему російських відзнак 1797 р. Нижчий ступінь ордену носили на ефесі холодної зброї. Також започатковано першу персональну нагороду нижчих армійських чинів – медаль Св. Анни. Відповідно перервалася традиція вручення офіцерської зброї „За хоробрість”, відновлена вже за Олександра I.

Проте Павло I підтримував встановлену попередниками традицію відзначення окремих козаків холодною зброєю з персональними написами, про що свідчить один із аналізованих нами зразків.

Пропонуємо до розгляду чотири досі недосліджені нагородні шаблі, вручені від імені царських осіб донським козакам за вірну службу протягом 1749–1797 рр. Експонати зберігаються у фондах Національного музею історії України. Пояснення системи вимірів і термінів даємо у додатку.

Шабля угорського типу з перським клинком, нагородна, Юдіна Андрія Івановича, осавула Війська

Ил. 1

Донського, від 1749 р. Інв. № 3-41 (іл. 1). Стан збереження пам'ятки поганий: клинок обламаний у зоні бойового кінця, декор пошкоджений, щільність монтажу ефеса порушена.

Матеріали: сталь, мідь, срібло, золото, дерево, шкіра.

Техніки: кування, таушування, насічка, золотіння, лютування, гравіювання, карбування, тиснення.

Через обламаний клинок доступний тільки один з параметрів шаблі: С=32 мм.

Клинок сталевий без дол, з масивною пласкою спинкою, низької кривини. Про його перське походження свідчать залишки знищених написів у картушах біля п'яти та вздовж спинки зовнішнього боку клинка. Бойовий кінець починається невеликим дволезовим пером.

З внутрішнього боку клинка від п'яти до відстані 185 мм у картуші хрест, під ним впоперек штаби напівуставним шрифтом таушовано напис:

/ БЖІЄЮ МЛС
/ ТІЮ МЫ
/ ЄЛІСАВЕТЬ
/ ПЕРВАА ІМ
/ ПЕРАТРИЦА
/ ІСАМОДЕРЖІ
/ ЦА ВСЕРОСІ
/ ИСКАА ІПРО
/ ЧАА ІПРОЧА
/ А ІПРОЧАА
/ ПОЖАЛОВАЛІ
/ СЕЮ САБЛЕЮ
/ ВОЙСКА ДОН
/ СКАГО ПОХО
/ ДЪНАГО ЄСА
/ УЛА АНДРЕА

/ ІВАНОВА СНА
/ ЮДІНА ЗА ЄВО
/ ВОРНЫА СЛ
/ УЖБЫ ВМО
/ СКВЕ 1749•
/ ГДУ ДЕКАБ
/ РАА 22 ДНА

Датування напису 1749-м роком цілком узгоджується з періодом поширення шабель угорського типу, прийнятих в гусарських формуваннях не тільки Російської імперії⁵, але й більшості європейських країн.

Ефес відкритого типу. Гарда проста хрестоподібна, мідна, вкрита тонкою золоченою платівкою. Перехрестя витягнуте, ромбічне, з двома парами шипів та широким золоченим палюхом, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони середньої довжини мають сплюснені розширені закінчення.

Щічки руків'я виконані з єдиного шматка деревини й вкриті (укріплені) суцільною мідною золоченою платівкою, орнаментованою складною геометричною композицією (іл. 2). Верхів'я мигдалеподібне угорського типу, конструктивно складається з двох мідних сріблених частин, одна з яких переходить у каптурець.

Піхви дерев'яні, обтягнуті чорним хозом. Оправа – дві квадратів обіймиці з рухомими кільцями і наконечник з великим гребінцем.

За стилістикою декор піхов відрізняється від шабельного. На шкірі обклашки із зовнішнього боку витиснено симетричний орнаментальний мотив, відомий як „тутта” – гілка чи дерево. По периметру

обіймиць і на гребінці золотою насічкою нанесено рослинно-геометричний мотив та медальйон, відповідно визначені нами як „лум” і „тамга”. Всі ці орнаменти кавказького (дагестанського) походження, часом їх остаточного формування фахівці вважають ХІХ ст.⁶ З огляду ще й на техніку насічки, відсутню на самій шаблі, схиляємося до думки, що піхви дагестанської роботи пізнішого періоду. Втім кавказькі, а саме дагестанські мотиви також притаманні стилістиці шабельного ефесу. Передусім це стосується виконаних у старовинному „звіриному” стилі срібних медальйонів-змій, що послідовно повторюються на палюху, гарді, руків’ї і верхів’ї. Зауваживши, що морфологія зброї все ж помітно відрізняється від традиційно прийнятих на Кавказі (як і розміщення медальйонів-змій), доходимо висновку: над шаблею працювали

Ил. 2

Ил. 3

московські зброярі, виконавши її в узвичаєному серед козаків „кавказькому” стилі.

Шабля нагородна Лук'янова Івана Васильовича, козака Війська Донського, від 1774 р. Інв. № 3-49 (іл. 3). Стан збереження пам'ятки добрий.

Матеріали: сталь, срібло, золото, ріг, дерево, шкіра.

Техніки: кування, таушування, насічка, золотіння, тиснення.

Параметри шаблі: А=878 мм; В=745 мм; С=30 мм, G=320–380 мм; F=65 мм.

За формою клинка та гарди шабля повторює перські шамшири. Клинок середньої кривини, масивний, без дол, пера та елмані, з опуклою спинкою. Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий, вістря на лінії обуха.

Ефес відкритого типу. Срібна гарда проста, хрестоподібна. Витягнута, ромбічне, з двома парами тонких шипів перехрестя становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони середньої довжини мають кулясті сплюснені закінчення. Рогові щічки руків'я, виконані як єдине ціле з верхів'ям, нахиленим під прямим кутом до хвостовика, утримуються на трьох золочених заклепках, утоплених врівень.

На зовнішньому боці клинка на відстані 70 мм від п'яти золотою насічкою виконано стилізоване погруддя Катерини II в профіль у напівкартуші з декоративних гілок. Далі у два рядки вздовж штаби у техніці насічки золотом уставним шрифтом напис:

**/БОЖІЄЮ МІЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ ІМПЕ-
РАТРИЦА І САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССИСКАЯ І ПРОТЧАЯ
І ПРОТЧАЯ І ПРОТЧАЯ
ПОЖАЛОВАЛИ СЕЮ САБЕЮ
ВОЙСКА =**

**/ДОНСКАГО ЧЕРКАСКОИ
СТАИЦЫ КАЗАКА ІВАНА
ВАСІЛЬЕВА СНАЛУКЬЯНОВА
ЗА ЕВО ВЕРНЫЯ СЛУЖБЫ
ВЗІМОВОИ СТАНІЦЫ ПРИ
ОТАМАНЕ ТІМОФЕІ ГРЕКОВЕ
В МОСВЕ 1774Г МАІЯ 15 ДНЯ–**

На внутрішньому боці на відстані 90 мм від п'яти золотою насічкою відтворено двоголового орла.

Клинок перського чи турецького походження: між зображенням погруддя цариці й написом можна бачити сліди від знищеного картуша з арабським написом.

Піхви дерев'яні, обтягнуті чорним хозом з тисненням та металевим швом з внутрішнього боку. Оправа складалася зі срібних устя (втрачено), обіймиці з рухомим кільцем і наконечника з гребінцем.

Гарда шаблі й оправа піхов прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, виконаним золотою насічкою у єдиному кавказькому, саме черкеському стилі. Втім у цілому форма ефеса нетипова як для кавказьких, так і для перських зразків. З погляду морфологічних особливостей зброя цікава тим, що представляє тип „східної” шаблі в осмисленні московських зброярів, які, вочевидь, і виконували роботу.

Клинок нагородної шаблі Сисоева Пантелеймона, сотника

Війська Донського, від 1775 р. Інв. № 3-62. (іл. 4). Стан збереження пам'ятки добрий.

Матеріали: булат, золото.

Техніки: кування, таушування, насічка.

Параметри клинка: В=770 мм; С=32 мм, G=400 мм; F=34 мм.

Клинок масивний, малої кривини без єлмані і дол. Спинка плавно звужується, переходячи у горішне лезо бойового кінця на відстані 170 мм од вістря. Вістря на середній лінії клинка.

На зовнішньому боці клинка на відстані 65 мм від п'яти золотою насічкою виконане деталізоване погруддя Катерини II в профіль у напівкартуші з лаврових гілок. Далі у три рядки вздовж штаби у техніці таушування напівуставним шрифтом, що переходить у скоропис, напис:

**/БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ
МЫ ЕКАТЕРИНА II ИМПЕРАТ-
РИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕ-
РОССИСКАА**

**/ВСЕМИЛОСТИВЕИШЕ
ПОЖАЛОВАЛА СЕЮ САБЛЕЮ
ВОИСКА**

**ДОНСКАГО ПОХОДНАГО
СОТНИКА**

**/ПАНТЕЛЕЙМОНА СЫСОЕ-
ВА ЗА ЕВО ВЕРНЫА СЛУЖБЫ
В МОСКВЕ 1775 ГОДА ИЮЛА
23 ДНА**

На внутрішньому боці клинка на відстані 65 мм від п'яти золотою насічкою нанесено двоголового орла.

Хвостовик клинка розрахований на кріплення двома заклепками.

Іл.4

Іл.5

Доволі рідкісна сталь клинка (кара табан), що належить до сітчастих булатів (за класифікацією Саше⁷), свідчить про його перське походження.

Шабля кавказька дагестанська нагородна Амеліна Степана, сотника Війська Донського, від 1797 р. Інв. № 3-63 (іл. 5). Стан збереження пам'ятки добрий.

Матеріали: сталь, срібло, золото, ріг, дерево, шкіра.

Техніки: кування, таушування, насічка, золотіння, чорніння, лютування, зернення.

Параметри шаблі: А=900 мм; В=780 мм; С=30 мм; G=400 мм; F=75 мм.

Клинок сталевий високої кривини без єлмані і дол, виконаний

у перському стилі. Спинка опукла. Бойовий кінець однолезовий, вістря на середній лінії клинка.

Ефес металевий відкритого типу. Срібна гарда проста, хрестоподібна. Витягнуте, ромбічне перехрестя, з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі з великими кулястими закінченнями. Гарда вкрита насиченим рослинно-геометричним орнаментом. Руків'я конічної форми, металеве, суцільно орнаментоване. Верхів'я металеве у вигляді морди звіра з відкритою пащею, з'єднане ланцюжком із закінченням кільйона.

На зовнішньому боці клинка від п'яти у техніці таушування золотом скорописом виконано напис:

/Божією милостію Мы Павелъ І Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій и прочая и прочая пожаловали сею саблею

/воиска Донскаго сотника Степана Амелинъ за его вѣрнiю службу и полонное терпѣніе 1797 г. октября 4го дня.

Піхви дерев'яні, обтягнені чорним хозом. Оправа складалася зі срібних, вкритих насиченим рослинним орнаментом, устя й обіймиці з рухомими кільцями і наконечника з маленьким гребінцем.

Детальніша атрибуція цього виробу кавказьких майстрів пов'язана з низкою відкритих питань. Адже за найочевиднішими ознаками шабля є виробом дагестанських (кубачинських чи лакських) майстрів. Про це свідчать як морфологічні характеристики

ки верхів'я, руків'я й гарди, оправи піхов, так і застосовані орнаментальні мотиви⁸. Так на зовнішньому боці наконечника піхов викарбуваний улюблений дагестанськими майстрами „московнакиш” („московський малюнок” – іл. 6) тощо. Проблема полягає в тому, що у завершеному вигляді, зокрема представленому на шаблі, орнамент сформувався з середини XIX ст., що не узгоджується з датуванням клинка 1797 р.

Звичайно окремі орнаментальні елементи побутували й раніше, і не тільки у Дагестані. Так у стилістиці шаблі неважко відшукати чеченські мотиви, присутні зокрема у зброї атагінських майстрів⁹, найвідоміші династії яких працювали вже у 1760–1780-х рр.

На матеріалі розглянутої нагородної зброї добре простежується тенденція побутування в Росії другої половини XVIII ст. різних за морфологією і стилістикою шабель. Адже цей період – останній, коли на озброєнні російської армії перебували шаблі довільних зразків, на відміну від шпаг і палашів, стандартизованих ще за Петра I. Таке „запізнення” уніфікації шаблі пов'язане з тим, що ця зброя була приналежністю гусарських і іррегулярних козацьких підрозділів, які мали особливу організацію та військові традиції. Відтак відзначимо стилістику шабель, виконаних за угорськими і перськими чи кавказькими зразками. Причому троє з розглянутих шабельних клинків – персько-

Іл.6

го походження, а четвертий (інв. № 3-49) виконаний у перському стилі. Це вкотре підтверджує популярність іранських зброярських традицій та виробів не тільки на Кавказі, але і в Росії, де ще з XVII ст. працювало чимало перських майстрів¹⁰. У XVIII ст. серед російських зброярів вже цілком усталилась практика використання у нагородній зброї перських клинків, з яких зводили оригінальний декор і наносили новий.

Слід наголосити також на значенні підписної зброї як попередника пізнішої нагородної системи.

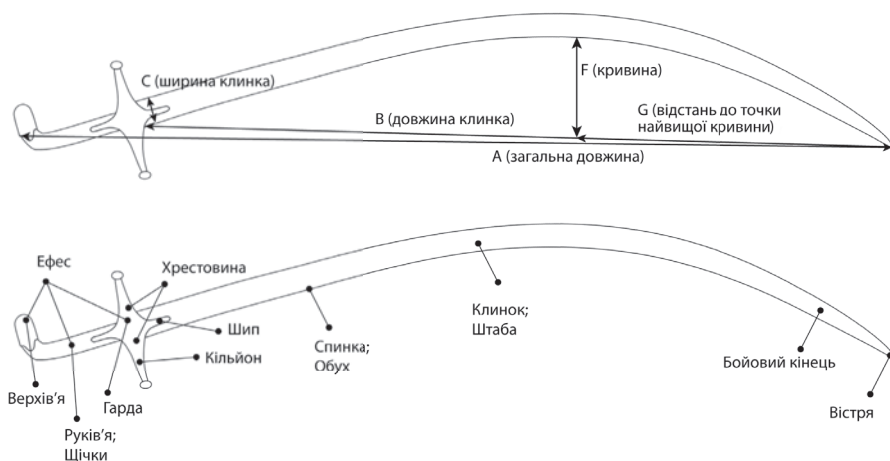
Зростаюча масовість таких відзнак не могла не призвести врешті до прийняття єдиного змісту нагородного напису, що усталився майже одночасно з уніфікацією армійської зброї.

Ця коротка розвідка відводить розглянутій нами зброї належне місце у джерельній базі фалеристики і зброєзнавства як помітним

зразкам ремісничого зброярства, що зберігають різнобічну історичну інформацію про період становлення потужних дворянських донських родів (Сисоєвих, Юдіних, Лук'янових, Амеліних), з яких вийшло чимало уславлених військових діячів.

ДОДАТОК.

Пояснення термінів та схема вимірів шаблі.

ПРИМІТКИ

- 1 Дуров В. А. Русские награды XVIII – начала XX в. – Москва, 1997. – С. 9, 11.
- 2 Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М. та ін. Нагороди України. Історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – С. 39.
- 3 Дуров В. А. Зазнач. праця. – С. 62.
- 4 Золотое оружие // Энциклопедический словарь: У 82-х т. – Санкт-Петербург, 1894. – Т.24. – С. 651.
- 5 Див. напр.: Кулинский А. Н. Русское холодное оружие: У 2 т. – Санкт-Петербург, 2001. – Т.1. – С. 96 – 97.
- 6 Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – Санкт-Петербург, 2004. – С.188.
- 7 Sachse Manfred. Damaszener Stahl: Mythos, Geschichte, Technik, Anwendung. – Düsseldorf: Stahlseisen, 1993 – P. 72 – 73.
- 8 Аствацатурян Э. Г. – Зазнач. праця. – С. 185, 188, 194, 196 – 197, 210.
- 9 Там само. – С. 156, 158, 168.
- 10 Денисова М. М. Палаш князя М. В. Скопина-Шуйского и сабля князя Д. М. Пожарского // Именное холодное оружие. – Москва, 1956. – С. 9.